https://rcjl.qom.ac.ir

The Legal Effects of Apostasy on Contracts and Unilateral Legal Acts: An Analysis from the Perspectives of Imāmī Jurisprudence and Iranian Civil Law

Mahmoodian, Mohammad-Reza* ✉, Omidi-Fard, Abdollah**, and Raghebi, Mohammad-Ali***

Received: 25 March 2026 | Recieved in revised form: 28 April 2026 | Accepted: 03 July 2026 | Published: 11 November 2026

Abstract

The silence of the Iranian Civil Code regarding the effects of apostasy on an individual's legal status, particularly the validity and legal effectiveness of contracts and unilateral legal acts entered into or performed by apostates, has given rise to theoretical ambiguities and inconsistencies in judicial practice. This legislative gap poses challenges to the security and stability of legal relations involving apostates. Adopting a descriptive-analytical approach, the present study seeks to provide a systematic and foundational analysis of the effects of apostasy on legal acts within the framework of Imāmī jurisprudence and Iranian civil law. The findings indicate that a coherent theoretical basis for analyzing these effects can be established by reconceptualizing apostasy as a ground for ḥajr (legal incapacity), which restricts or deprives an individual of the capacity to exercise rights (ahliyyat al-istīfāʾ), while leaving their capacity to acquire rights (ahliyyat al-tamattuʿ) intact. On this basis, ḥajr arising from apostasy assumes a dual character: "penal ḥajr," applicable to a male apostate by nature (murtadd fiṭrī), whose property is transferred to his heirs by operation of law, thereby rendering his transactions absolutely void; and "deterrent-protective ḥajr," applicable to an apostate by conversion (murtadd millī) and a female apostate, whose property is placed under sequestration, rendering their financial dispositions legally ineffective (ghayr nāfidh) and making their legal effectiveness contingent upon whether or not they repent. This theoretical framework provides the basis for a detailed examination of the effects of apostasy on different categories of contracts, including contracts transferring ownership, binding contracts, and gratuitous or non-binding contracts. It also provides the foundation for proposing a "differentiated theory" of unilateral legal acts, according to which non-financial unilateral acts are considered valid, whereas financial unilateral acts are governed by the same rules applicable to contracts. Ultimately, the study concludes that addressing the existing legal uncertainties requires amending the Civil Code to explicitly recognize apostasy as a ground for ḥajr and to establish detailed provisions governing its legal consequences.

Keywords: Apostasy; Ḥajr (Legal Incapacity); Capacity to Exercise Rights (Ahliyyat al-Istīfāʾ); Contracts; Unilateral Legal Acts; Absolute Nullity; Legal Ineffectiveness.

*PhD Student in Islamic Jurisprudence and the Fundamentals of Islamic Law, University of Qom Campus, Qom, Iran. (Corresponding Author) Email: mahmoodianmohamadreza28@gmail.com

**Associate Professor, Department of Islamic Jurisprudence and the Fundamentals of Islamic Law, University of Qom, Qom, Iran. Email: omidifard.f@gmail.com

***Associate Professor, Department of Islamic Jurisprudence and the Fundamentals of Islamic Law, University of Qom, Qom, Iran. Email: ma.raghebi@qom.ac.ir

▣ Mahmoodian, M-R, and others (2026)., The Legal Effects of Apostasy on Contracts and Unilateral Legal Acts: An Analysis from the Perspectives of Imāmī Jurisprudence and Iranian Civil Law. *Journal of New Perspectives in Islamic Jurisprudence,* 4 (3)., 1-19. https://doi.org/10.22091/rcjl.2026.13182.1210

© The authors

Publisher: University of Qom

Extended Abstract

Introduction

The principle of freedom of contract is one of the fundamental principles underlying the contractual system in Iranian law. Nevertheless, the validity of legal acts is contingent upon the fulfilment of the statutory requirements for valid transactions, including the legal capacity of the parties. Article 1207 of the Civil Code identifies minors, persons lacking intellectual maturity (*safīh*), and persons of unsound mind as legally incapacitated persons (*maḥjūr*), but makes no explicit reference to apostasy. This legislative silence, together with differing views in Imāmī jurisprudence concerning the legal consequences of apostasy, has created uncertainty regarding the legal status of transactions entered into by apostates and the possibility of divergent judicial decisions.

The article begins by distinguishing between the capacity to acquire rights (*ahliyyat al-tamattuʿ*) and the capacity to exercise rights (*ahliyyat al-istīfāʾ*), and then examines the nature of apostasy from the perspective of Imāmī jurisprudence. According to the author's analysis, apostasy does not necessarily entail the loss of legal personality or the capacity to acquire rights; rather, it may result in the restriction or deprivation of the capacity to exercise rights in financial matters. Within this framework, the article distinguishes between a male apostate by nature (*murtadd fiṭrī*), on the one hand, and an apostate by conversion (*murtadd millī*) and a female apostate, on the other. According to the position examined, the legal incapacity (*ḥajr*) imposed on a male apostate by nature entails the automatic transfer of his property to his heirs by operation of law. In the case of an apostate by conversion and a female apostate, however, financial dispositions are suspended, and their ultimate legal status depends on whether or not they repent.

The article then examines the effects of apostasy on contracts involving transfers of ownership (*ʿuqūd tamlīkī*), obligatory contracts (*ʿuqūd ʿahdī*), and permissive or authorization-based contracts (*ʿuqūd idhnī*). With regard to contracts involving transfers of ownership, the analysis primarily focuses on the status of ownership and the legal capacity to dispose of property. The article considers the financial transactions of a male apostate by nature void on the grounds that his property has been transferred to his heirs, whereas the financial dispositions of an apostate by conversion and a female apostate are regarded as legally ineffective (*ghayr nāfidh*). In the case of obligatory contracts, the article distinguishes between the creation of financial obligations and the rights arising from obligations already in existence. As for permissive or authorization-based contracts, including agency (*wakālah*), deposit (*wadīʿah*), and loan for use (*ʿāriyah*), the central questions concern whether the legal relationship continues or is suspended and whether its validity can be restored upon repentance. Marriage is examined separately in view of its distinctive legal nature and the importance of preserving the family. The article emphasizes the need to clarify the effects of apostasy on the continuation of the marital bond.

In its discussion of unilateral legal acts (*īqāʿāt*), the article argues that applying a uniform approach to all such acts is inadequate and proposes a differentiated theory. Under this approach, non-financial unilateral legal acts, such as divorce and rescission, are generally governed by the continued existence of the declaratory will. Financial unilateral legal acts, such as the release of

a debt (*ibrāʾ*), must instead be assessed in light of the individual's ownership status and legal capacity to dispose of property. Testamentary dispositions involving the transfer of ownership (*waṣiyyah tamlīkīyah*) are likewise examined in terms of their transfer-of-ownership effect, with their legal status depending on the legal status of the apostate's property.

Findings and Conclusions

1. The Nature of Legal Incapacity Arising from Apostasy: According to the article's analysis, apostasy does not extinguish an individual's capacity to acquire rights or their legal personality. Rather, it constitutes a specific ground for legal incapacity (*ḥajr*) that restricts or deprives the individual of the capacity to exercise rights in financial matters. This incapacity takes two forms: penal legal incapacity, which has an immediate and automatic effect in the case of a male apostate by nature, and temporary legal incapacity, involving the sequestration of property, in the case of an apostate by conversion and a female apostate.

2. The Status of Financial Contracts and Contracts Involving Transfers of Ownership: Within the framework of the position adopted in the article, the financial contracts of a male apostate by nature are void because his property is transferred to his heirs by operation of law, thereby depriving him of the legal capacity to dispose of it. By contrast, the financial contracts of an apostate by conversion and a female apostate are legally ineffective, with their ultimate legal status depending on whether or not they repent.

3. Differentiation in the Legal Effects of Unilateral Acts: A uniform ruling cannot be applied to all unilateral legal acts. Non-financial unilateral acts, such as divorce, are generally considered valid in view of the continued existence of the declaratory will. Financial unilateral acts, such as the release of a debt (*ibrāʾ*), are instead subject to the individual's ownership status and legal capacity to dispose of property. Accordingly, the release of a debt by a male apostate by nature is considered void, whereas the same disposition by an apostate by conversion or a female apostate is considered legally ineffective.

4. The Status of Testamentary Dispositions Involving Transfers of Ownership: According to the article's reasoning, a testamentary disposition involving the transfer of ownership made by a male apostate by nature is void because his property has already been transferred to his heirs. By contrast, a testamentary disposition made by an apostate by conversion or a female apostate is considered legally ineffective, with its ultimate validity depending on the individual's subsequent legal status.

5. Marriage and Its Dissolution: By highlighting the theoretical difficulties associated with the position that marriage is dissolved immediately (*inḥisākh*), the article lends greater support to the theory of suspension and contingent validity (*tawaqquf* and *murāʿāh*) during the waiting period (*ʿiddah*). Under the circumstances discussed, this means that repentance within the prescribed period may result in the continuation of the marital bond. Accordingly, the article considers it essential to establish explicitly the legal ruling on apostasy and its effects on marriage.

Ultimately, the study recommends that the legislature address existing uncertainties by explicitly recognizing apostasy as a ground for legal incapacity in the Civil Code and establishing detailed rules governing the different forms of apostasy and their effects on contracts, unilateral legal acts, and marriage. Other recommendations include protecting bona fide third parties, promoting greater uniformity in judicial practice, and undertaking comparative research on

Islamic jurisprudence, procedural rules governing the establishment of apostasy, and private international law.

References

1. Anṣārī, Murtaḍā. (1415 AH). *Kitāb al-Makāsib* (Vol. 2). Qom: World Congress Commemorating Shaykh-i Aʿẓam Anṣārī. [In Arabic]
2. Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf. (1413 AH). *Qawāʿid al-Aḥkām fī Maʿrifat al-Ḥalāl wa al-Ḥarām* (Vols. 3 and 5). Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī, affiliated with Jāmiʿat al-Mudarrisīn. [In Arabic]
3. Ḥillī, Jaʿfar ibn Ḥasan. (1408 AH). *Sharāʾiʿ al-Islām fī Masāʾil al-Ḥalāl wa al-Ḥarām* (Vols. 2 and 3). Qom: Muʾassasat Ismāʿīliyān. [In Arabic]
4. Imāmī, Sayyid Ḥasan. (1390 SH). *Ḥuqūq-i Madanī* (Vol. 1). Tehran: Kitābfurūshī-yi Islāmīyah. [In Persian]
5. Jaʿfarī Langarūdī, Muḥammad Jaʿfar. (1388 SH*). Tirmīnūlūzhī-yi Ḥuqūq*. Tehran: Ganj-i Dānish. [In Persian]
6. Katouzian, Nasser. (1385 SH). *Qawāʿid-i ʿUmūmī-yi Qarārdādhā* (Vols. 1 and 5). Tehran: Shirkat-i Sahāmī-yi Intishār. [In Persian]
7. Najafī, Muḥammad Ḥasan. (1404 AH). *Jawāhir al-Kalām fī Sharḥ Sharāʾiʿ al-Islām* (Vol. 41). Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [In Arabic]
8. Shahīdī, Mehdi. (1386 SH). *Ḥuqūq-i Madanī 3: Tashkīl-i Qarārdādhā va Taʿahhudāt*. Tehran Majd Publications. [In Persian]
9. Ṭabāṭabāʾī Yazdī, Sayyid Muḥammad Kāẓim. (1421 AH). *Al-ʿUrwah al-Wuthqā* (Vol. 1). Qom: Muʾassasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
10. Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1387 AH). *Al-Mabsūṭ fī Fiqh al-Imāmīyah* (Vol. 8). Tehran: Al-Maktabah al-Murtaḍawīyah li-Iḥyāʾ al-Āthār al-Jaʿfarīyah. [In Arabic]

https://rcjl.qom.ac.ir

بررسی تحلیلی آثار ارتداد بر عقود و ایقاعات با تأکید بر فقه امامیه و حقوق مدنی ایران

محمدرضا محمودیان*، عبدالله امیدی فرد**، محمدعلی راغبی***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۰۵ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۲/۰۸ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۱۲ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۸/۲۰

چکیده

سکوت قانون مدنی ایران در خصوص آثار ارتداد بر وضعیت حقوقی اشخاص، به‌ویژه بر نفوذ و اعتبار عقود و ایقاعات منعقده توسط ایشان، منجر به بروز ابهامات نظری و تشتت رویه قضایی شده است. این خلأ قانونی، امنیت روابط حقوقی را در مواجهه با این پدیده به چالش می‌کشد. مقاله حاضر با هدف ارائه یک تحلیل نظام‌مند و مبنایی و با روش توصیفی ـــ تحلیلی، به واکاوی آثار ارتداد بر اعمال حقوقی در چارچوب فقه امامیه و حقوق مدنی ایران می‌پردازد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که مبنای نظری منسجم برای تحلیل این آثار، بازشناسی «ارتداد به‌مثابه یکی از اسباب حَجر» است که اهلیت استیفاء شخص را محدود یا سلب می‌کند، حال آنکه اهلیت تمتع او باقی است. بر این اساس، حجر ناشی از ارتداد ماهیتی دوگانه دارد: «حجر کیفری» در مورد مرتد فطری مرد که به دلیل انتقال قهری اموال به ورثه، موجب بطلان مطلق معاملات او می‌گردد؛ و «حجر ارعابی ـ حمایتی» در مورد مرتد ملی و زن مرتد که با توقیف اموال، موجب عدم نفوذ تصرفات مالی ایشان شده و سرنوشت آن را به توبه یا عدم توبه منوط می‌سازد. این چارچوب نظری، مبنای تحلیل تفصیلی آثار ارتداد بر انواع عقود (تملیکی، عهدی و اذنی) و همچنین ارائه «نظریه تفکیکی» در باب ایقاعات (مبنی بر صحت ایقاعات غیرمالی و تبعیت ایقاعات مالی از حکم عقود) قرار گرفته است. در نهایت، این پژوهش نتیجه می‌گیرد که راهکار اساسی رفع چالش‌های موجود، اصلاح قانون مدنی از طریق شناسایی صریح ارتداد به عنوان سبب حجر و تدوین قواعد تفصیلی است.

کلیدواژه: ارتداد، حَجر، اهلیت استیفاء، عقود، ایقاعات، بطلان، عدم نفوذ.

* دانشجوی دکتری رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی پردیس دانشگاه قم، قم، ایران. (نویسنده مسئول) mailto:mahmoodianmohamadreza28@gmail.com

** دانشیار بازنشسته گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه قم، قم، ایران. mailto:omidifard.f@gmail.com

*** استاد گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه قم، قم، ایران. mailto:ma.raghebi@qom.ac.ir

▣ محمودیان، محمدرضا و دیگران(۱۴۰۵). **بررسی تحلیلی آثار ارتداد بر عقود و ایقاعات با تأکید بر فقه امامیه و حقوق مدنی ایران**، پژوهش‌های فقهی مسائل مستحدثه ٤(٣)، ١-١٩.

https://doi.org/10.22091/rcjl.2026.13182.1210

© The authors

Publisher: University of Qom

۱. تعارض بنیادین اصل حاکمیت اراده با پیامدهای حقوقی ارتداد

اصل حاکمیت اراده که در ماده ۱۰ قانون مدنی ایران به عنوان یکی از ستون‌های اصلی نظام قراردادها به رسمیت شناخته شده است، به اشخاص اختیار می‌دهد تا در چارچوب قانون، روابط حقوقی خود را آن‌گونه که می‌خواهند تنظیم نمایند. اعتبار و نفوذ این اراده، منوط به تحقق شرایط اساسی صحت معاملات است که در ماده ۱۹۰ قانون مدنی برشمرده شده و «اهلیت طرفین» یکی از بنیادین‌ترین این ارکان است (کاتوزیان، ۱۳۸۳، ج ۱، ص. ۲۳). اهلیت، به‌مثابه صلاحیت شخص برای دارا شدن و اجرای حق، وضعیتی پویاست که ممکن است تحت تأثیر عوارض گوناگونی موسوم به «اسباب حَجر» محدود یا زائل گردد.

در حالی که قانون مدنی اسباب حجر را در ماده ۱۲۰۷ به صِغَر، عدم رشد و جنون منحصر کرده است، یکی از چالش‌برانگیزترین وضعیت‌های حقوقی که به صورت بالقوه اهلیت شخص را تحت تأثیر قرار می‌دهد، پدیده «ارتداد» است. ارتداد، یعنی خروج ارادی فرد مسلمان از دین اسلام که، در نظام فقهی امامیه که به موجب اصل ۱۶۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، در موارد سکوت، نقص، اجمال یا تعارض قوانین، مرجع اصلی محاکم محسوب می‌شود، دارای آثار حقوقی بسیار شدیدی است (مهرپور، ۱۳۹۲، ص. ۸۵). این آثار صرفاً به حوزه کیفری محدود نشده و به طور مستقیم وضعیت حقوقی شخص و اعتبار اعمال حقوقی او، اعم از عقود و ایقاعات را هدف قرار می‌دهد.

مسئله اصلی این پژوهش از یک خلأ قانونی معنادار و یک تعارض نظری عمیق نشأت می‌گیرد. از یک سو، قانون مدنی ایران به صراحت، ارتداد را به عنوان یکی از اسباب حجر یا موجبات بطلان و عدم نفوذ معاملات ذکر نکرده است. این سکوت قانون‌گذار، محاکم را در مواجهه با چنین پرونده‌هایی ناگزیر از رجوع به منابع فقهی می‌سازد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۶، ص. ۲۱۱). از سوی دیگر، خودِ منابع فقهی نیز در این خصوص رویه واحدی ندارند. گستره دیدگاه‌های فقهای امامیه از بطلان مطلق تمامی معاملات مرتد (به ویژه مرتد فطری) تا نظریه توقف (عدم نفوذ) و حتی صحت برخی اعمال حقوقی را در بر می‌گیرد (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۲، ص. ۶۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص. ۱۵۵). این تشتت آراء فقهی، در غیاب یک متن قانونی مدون، به ناامنی حقوقی، تزلزل در معاملات و صدور احکام متعارض در نظام قضایی منجر می‌شود و اصل بنیادین «حفظ حقوق اشخاص ثالث با حسن نیت» را با چالشی جدی مواجه می‌سازد (شهیدی، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۵).

بنابراین، این تحقیق در صدد پاسخگویی به این پرسش محوری است که: مبانی فقهی و حقوقی حاکم بر آثار ارتداد بر عقود و ایقاعات چیست و با توجه به اصول حقوقی مدرن مانند اصل لزوم قراردادها و اصل امنیت قضایی، کدام نظریه قابلیت انطباق و پذیرش بیشتری در نظام حقوقی ایران دارد؟

افزون بر چالش‌های فقهی، اجرای آثار مدنی ارتداد (به‌ویژه سلب مالکیت) با اصول مصرح در فصل سوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران پیرامون «حقوق ملت» قابل تامل است. اصول ۱۹ و ۲۰ قانون اساسی بر برابری همه افراد ملت در برابر قانون و برخورداری از حقوق مدنی تأکید دارند. برخی حقوقدانان معتقدند سلب کلی حقوق مالی فرد به صرف تغییر عقیده، می‌تواند با جوهره «حقوق شهروندی» و «اصل شخصی بودن جرم و مجازات» در تعارض قرار گیرد (هاشمی، ۱۳۹۵، ص. ۱۱۲). لذا تفسیر احکام ارتداد باید به‌گونه‌ای باشد که ضمن احترام به مبانی شرعی، کمترین تعارض را با حقوق بنیادین شهروندان ایجاد نماید.

۲. کالبدشکافی مبانی نظری: ارتداد به‌مثابه یکی از اسباب حَجر

برای تحلیل دقیق آثار ارتداد بر اعمال حقوقی، ابتدا باید مبنا و مکانیسم این تأثیرگذاری را در نظام فقهی ـ حقوقی ایران روشن ساخت. به عبارت دیگر، پیش از آنکه بپرسیم عقد یا ایقاع شخص مرتد چه حکمی دارد، باید به این پرسش بنیادین پاسخ دهیم که ارتداد چه وضعیتی

برای شخصیت حقوقی و صلاحیت قانونی فرد ایجاد می‌کند؟ در حقوق مدنی، کلیدواژه اصلی برای این صلاحیت، «اهلیت» است و محدودیت بر آن، ذیل عنوان «حَجر» مورد بحث قرار می‌گیرد. این بخش می‌کوشد تا با مداقه در این مفاهیم، جایگاه ارتداد را به‌مثابه یکی از اسباب حجر تبیین نماید.

۲-۱. تفکیک مفهومی اهلیت تمتع از اهلیت استیفاء: نقطه عزیمت تحلیل

نظام حقوقی ایران، به تبعیت از فقه امامیه و نظام‌های حقوقی مدرن، اهلیت را به دو قسم متمایز تقسیم می‌کند که درک این تفکیک برای تحلیل موضوع، اهمیت حیاتی دارد.

ماده ۱۲۰۷ قانون مدنی، اسباب حجر را به صورت حصری بیان کرده و مقرر می‌دارد: «اشخاص ذیل محجور و از تصرف در اموال و حقوق مالی خود ممنوع هستند: ۱- صغار ۲- اشخاص غیر رشید ۳- مجانین». همان‌طور که ملاحظه می‌شود، قانون‌گذار در مقام احصاء اسباب حجر، هیچ اشاره‌ای به «ارتداد» نکرده است. این سکوت قانونی، این پرسش را مطرح می‌سازد که آیا می‌توان با توجه به مبانی فقهی، ارتداد را به عنوان یک سبب حجرِ «مسکوت‌عنه» در نظام حقوقی ایران به شمار آورد؟ پاسخ به این پرسش مستلزم رجوع به فقه امامیه به عنوان منبع اصلی در موارد سکوت قانون (اصل ۱۶۷ قانون اساسی) است.

۲-۳. تحلیل فقهی ماهیت ارتداد در فقه امامیه: حجر کیفری یا زوال شخصیت؟

در فقه امامیه، آثار حقوقی ارتداد با تفکیک میان انواع آن (فطری و ملی) و جنسیت مرتد (مرد و زن) به شدت متغیر است. کانون اصلی بحث، وضعیت «مرتد فطری مرد» است که شدیدترین احکام بر او بار می‌شود. مشهور فقها معتقدند به محض وقوع ارتداد فطری در مرد، اموال او بی‌درنگ به ورثه مسلمانش منتقل می‌شود (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۱، ص. ۶۰۵؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص. ۴۹۵).

در نگاه نخست، این حکم ممکن است به معنای «زوال اهلیت تمتع» و مرگ فرضی یا حکمی مرتد تلقی شود. مطابق این دیدگاه، شخص مرتد از نظر حقوقی در حکم میت است و همان‌طور که با مرگ واقعی شخصیت حقوقی زائل می‌شود، با ارتداد نیز شخصیت او از بین رفته و دیگر صلاحیتی برای دارا شدن حق ندارد. اما با مداقه بیشتر، این تفسیر با چالش‌های جدی روبه‌رو است:

۱. بقاء شخصیت برای اجرای مجازات: شخص مرتد فطری، با وجود انتقال اموال، همچنان مخاطب تکلیف «توبه» (هرچند توبه‌اش پذیرفته نمی‌شود) و موضوع اجرای مجازات اعدام است. اجرای مجازات بر یک شخص فاقد اهلیت و شخصیت حقوقی، بی‌معناست (طباطبایی یزدی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص. ۱۲۸).

۲. صحت برخی اعمال غیرمالی: فقها برخی اعمال حقوقی غیرمالی مرتد، مانند طلاق، را صحیح می‌دانند (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص. ۴). اگر شخصیت حقوقی وی کاملاً زائل شده بود، هیچ عمل حقوقی نباید از او نافذ باشد.

۳. وضعیت متفاوت مرتد ملی و مرتد زن: در مورد مرتد ملی و زن مرتد، اموال به ورثه منتقل نمی‌شود، بلکه تا زمان توبه یا مرگ در اختیار حاکم باقی می‌ماند و شخص به توبه فراخوانده می‌شود (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۸، ص. ۶). این امر به وضوح نشان می‌دهد که شخصیت حقوقی و اهلیت تمتع آن‌ها باقی است و صرفاً در تصرفاتشان محدودیت ایجاد شده است.

با توجه به این قرائن، نظریه دقیق‌تر و قابل دفاع‌تر آن است که ارتداد، حتی در شدیدترین نوع خود (فطری مرد)، موجب زوال اهلیت تمتع نمی‌گردد. بلکه ارتداد به‌مثابه یک «سبب حجر» خاص و با ماهیت کیفری عمل می‌کند که «اهلیت استیفاء» شخص در امور مالی را به طور کامل از او سلب می‌نماید. انتقال اموال به ورثه، نه به معنای مرگ حکمی، بلکه «اثر قهری» این حجر شدید است (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص. ۳۵۷). در واقع، شارع به دلیل شدت جرم ارتکابی، مرتد را از هرگونه سلطه و تصرف بر اموالش منع کرده و به عنوان

یک ضمانت اجرای مدنی ـ کیفری، این اموال را متعلق به ورثه وی دانسته است. این نوع حجر را می‌توان «حجر کیفری» نامید که هدف آن نه حمایت از محجور، بلکه کیفر او و حفظ نظم عمومی اعتقادی جامعه است.

در مورد مرتد ملی و زن مرتد، ماهیت حجر بیشتر «حمایتی ـ ارعابی» است. اموال او توقیف می‌شود تا از یک سو تحت فشار قرار گرفته و توبه کند و از سوی دیگر، در دوره ارتداد نتواند معاملاتی به زیان خود یا دیگران انجام دهد. این حجر، موقتی و منوط به عدم توبه است (علامه حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۵، ص. ۴۶۲).

جایگاه ارتداد در نظام اسباب حجر

۱. ارتداد، اهلیت تمتع و شخصیت حقوقی فرد را زائل نمی‌کند، بلکه به عنوان یک سبب خاص، اهلیت استیفاء او را در امور مالی محدود یا سلب می‌نماید.

۲. با وجود سکوت ماده ۱۲۰۷ قانون مدنی، ارتداد به استناد مبانی معتبر فقهی (اصل ۱۶۷ قانون اساسی) به عنوان یکی از اسباب حجر قابل شناسایی است. این حجر، برخلاف اسباب مذکور در قانون مدنی که عمدتاً جنبه حمایتی دارند، دارای ماهیت کیفری و تنبیهی نیز می‌باشد.

۳. این حجر دارای دو وضعیت متفاوت است:

حجر کامل و با اثر قهری فوری: در خصوص مرتد فطری مرد، که به محض ارتداد، تمامی تصرفات مالی او باطل و اموالش به ورثه منتقل می‌شود.

حجر ناقص و موقت: در خصوص مرتد ملی و زن مرتد، که تصرفات مالی آن‌ها متوقف (غیرنافذ) شده و وضعیت نهایی آن منوط به توبه یا عدم توبه است.

اکنون که مشخص شد ارتداد، وضعیت «حجر» برای شخص ایجاد می‌کند، در بخش‌های بعدی می‌توان به تحلیل آثار این حجر بر عقود و ایقاعات مختلف پرداخت و بررسی کرد که معاملات شخص محجور به سبب ارتداد، چه وضعیتی از منظر صحت، بطلان یا عدم نفوذ خواهد داشت.

۳. تحلیل آثار ارتداد بر عقود: از بطلان مطلق تا عدم نفوذ

پس از آنکه در بخش پیشین، ماهیت حقوقی ارتداد به‌مثابه یکی از اسباب «حَجر» تبیین گردید، اکنون نوبت آن است که اثر این حجر را بر مهم‌ترین قالب اعمال حقوقی، یعنی «عقود»، مورد تحلیل قرار دهیم. وضعیت حقوقی عقودی که شخص مرتد منعقد می‌کند، کانون اصلی اختلاف‌نظر میان فقها و حقوقدانان است. آیا این عقود به طور مطلق باطل‌اند؟ آیا به صورت خودکار منفسخ می‌شوند؟ یا اینکه در وضعیت عدم نفوذ (توقف) قرار می‌گیرند؟ پاسخ به این پرسش‌ها بسته به نوع ارتداد (فطری یا ملی)، جنسیت مرتد و ماهیت عقد (تملیکی، عهدی یا اذنی) متفاوت خواهد بود. در این بخش، این دسته‌بندی‌ها به عنوان چارچوب تحلیل به کار گرفته می‌شوند.

۳-۱. آثار ارتداد بر عقود تملیکی

از آنجا که حجر ناشی از ارتداد، مستقیماً «صلاحیت تصرف در اموال» را هدف قرار می‌دهد، تأثیر آن بر این دسته از عقود، بارزتر و شدیدتر از سایرین است.

۱-۱-۳. وضعیت عقود تملیکی مرتد فطری مرد: نظریه بطلان

در خصوص مرتد فطری مرد، دیدگاه مشهور و قاطع در فقه امامیه، «بطلان مطلق» تمامی عقود تملیکی اوست. مبنای این نظریه، قاعده‌ای است که پیشتر به آن اشاره شد: به محض وقوع ارتداد فطری، اموال شخص به صورت قهری و فوری به ورثه مسلمان او منتقل می‌شود (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۱، ص. ۶۰۵؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص. ۴۹۵). این انتقال قهری مالکیت، دو اثر حقوقی مستقیم بر معاملات مرتد دارد:

۱. فقدان مالکیت: شخص مرتد دیگر مالکیتی بر اموال سابق خود ندارد تا بتواند آن را از طریق عقد تملیکی به دیگری منتقل کند. معامله بر مال غیر، در بهترین حالت، فضولی و غیرنافذ است (ماده ۲۴۷ قانون مدنی). اما در اینجا وضعیت از معامله فضولی نیز فراتر می‌رود. این انتقال قهری مالکیت، دو اثر حقوقی بر معاملات مرتد دارد که اجتماع آن‌ها منجر به بطلان می‌گردد: نخست، خروج اموال از مالکیت وی؛ و دوم که علت اصلی بطلان است، «زوال اهلیت استیفاء» و «سلب صلاحیت قانونی» برای انجام هرگونه عمل حقوقی مالی است.

درست است که صرفِ معامله بر مال غیر (مال ورثه) طبق ماده ۲۴۷ قانون مدنی باید «غیرنافذ» تلقی شود، اما وضعیت مرتد فطری فراتر از یک فروشنده فضولی ساده است. در فقه امامیه، مرتد فطری نسبت به اموال خود «در حکم میت» تلقی می‌شود (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۱، ص. ۶۰۵). همان‌طور که میت فاقد اراده حقوقی برای انشاء عقد است، مرتد فطری نیز به دلیل این حجرِ مبتنی بر مرگِ حکمی، فاقد «قصدِ معتبر قانونی» برای انعقاد عقد می‌باشد. بنابراین، بطلان معامله نه صرفاً به دلیل فقدان مالکیت، بلکه به دلیل فقدان اهلیت و اراده انشائی معتبر است که از ارکان اساسی صحت هر عقدی (حتی عقود فضولی) به شمار می‌رود.

۲. فقدان اهلیت استیفاء: حجر کامل ناشی از ارتداد فطری، اهلیت تصرف مرتد در هرگونه امور مالی را به کلی سلب می‌کند. بنابراین، او نه تنها بر اموال سابق خود مالکیتی ندارد، بلکه اساساً فاقد صلاحیت قانونی برای انعقاد هرگونه عقد مالی است.

اگرچه در نگاه نخست ممکن است تصور شود که فروش اموال توسط مرتد، مصداق معامله فضولی (فروش مال غیر) و مشمول حکم «عدم نفوذ» است، اما تحلیل دقیق فقهی و حقوقی، بطلان این معاملات را اقتضا دارد. تفاوت بنیادین در اینجاست که در معامله فضولی، فروشنده دارای «اهلیت قانونی» برای انشاء عقد است و تنها «مالکیت» ندارد؛ اما در خصوص مرتد فطری، مانع اصلی، «زوال اهلیت» است.

در فقه امامیه، مرتد فطری نسبت به اموال خود «در حکم میت» (المیتُ الأحیاء) تلقی می‌شود (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۱، ص. ۶۰۵). همان‌گونه که شخص متوفی فاقد اراده و اهلیت برای انجام عمل حقوقی است، مرتد فطری نیز به دلیل این «مرگ حکمی» در حوزه امور مالی، فاقد «قصد انشاء معتبر» و «اهلیت استیفاء» شناخته می‌شود. طبق قواعد عمومی قراردادها (مستفاد از ماده ۲۱۲ قانون مدنی)، معامله توسط شخصی که فاقد اهلیت است، باطل می‌باشد. بنابراین، بطلان معامله مرتد نه صرفاً به دلیل تعلق مال به ورثه، بلکه به دلیل حجر ذاتی و سلب صلاحیت کامل قانونی وی از تصرفات مالی است که رکن رکین صحت عقد (اهلیت) را مخدوش می‌سازد (موسوی خمینی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص. ۴۹۵).

۲-۱-۳. وضعیت عقود تملیکی مرتد ملی و زن مرتد: نظریه عدم نفوذ (توقف)

وضعیت در مورد مرتد ملی و زن مرتد (اعم از فطری یا ملی) پیچیده‌تر است. در این موارد، اموال شخص به صورت فوری به ورثه منتقل نمی‌شود، بلکه تا زمان روشن شدن وضعیت او (توبه یا مرگ بر ارتداد)، در اموال خود محجور است و تصرفاتش ممنوع می‌باشد (علامه حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۵، ص. ۴۶۲). این ممنوعیت از تصرف، به کدام یک از ضمانت اجراهای بطلان، عدم نفوذ یا صحت منجر می‌شود؟

نظریه بطلان: برخی فقها با استناد به عمومیت ادله حجر، معتقدند همان‌طور که معامله سفیه و مجنون باطل است، معامله مرتد ملی نیز به دلیل حجر، باطل است. در میان فقهای بزرگ امامیه، کسانی که قائل به بطلان (یا عدم تاثیر فعلی که منجر به بطلان در صورت عدم توبه می‌شود) هستند، عبارتند از: شیخ طوسی (در کتاب الخلاف): ایشان تصریح می‌کنند که تصرفات مرتد (ملی) باطل است و صحیح نیست، زیرا ملکیت او متزلزل است و حق مسلمانان (ورثه) به آن تعلق گرفته است. علامه حلی (در برخی آثارش مثل تذکرة الفقهاء): اگرچه ایشان قول به توقف را هم نقل می‌کنند، اما در بحث نفوذ تصرفات، به بطلان تصرفات منافی با حق ورثه تمایل دارند. شهید اول (در الدروس): ایشان نیز به بطلان تصرفات مرتد ملی در اموالش اشاره دارند.

لذا در نظریه بطلان، برخی از فقهای متقدم مانند شیخ طوسی، با استناد به زوال اهلیت و تعلق حق ورثه به اموال، معتقدند تصرفات مالی مرتد ملی باطل است. استدلال ایشان این است که ملکیت مرتد با ارتداد متزلزل شده و او ممنوع‌التصرف است؛ بنابراین هرگونه عقدی که منجر به انتقال عین یا منفعت شود، باطل و بلااثر است (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص. ۱۶۳). همچنین برخی دیگر از فقها تصریح کرده‌اند که چون اموال مرتد ملی در معرض انتقال به ورثه (در صورت مرگ یا قتل) یا بازگشت به ملکیت مستقر خود او (در صورت توبه) است، هرگونه تصرف در این اموال پیش از تعیین تکلیف نهایی، باطل می‌باشد (عاملی، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص. ۱۴۳).

نظریه عدم نفوذ (توقف): دیدگاه قوی‌تر و منطقی‌تر که با ماهیت موقت و قابل زوالِ حجر در این موارد سازگارتر است، نظریه «عدم نفوذ» است (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص. ۳۵۸). بر اساس این نظریه، عقد تملیکی که توسط مرتد ملی یا زن مرتد منعقد می‌شود، یک «عقد غیرنافذ» است. این عقد، ارکان اساسی خود (قصد، رضا، موضوع و جهت معین) را داراست، اما به دلیل مانع قانونی (حجر)، فاقد اثر حقوقی فوری است. سرنوشت نهایی این عقد، به وضعیت مرتد بستگی دارد:

در صورت توبه: با توبه مرتد، حجر از او رفع می‌شود. در این حالت، او می‌تواند معامله سابق خود را «تنفیذ» یا «اجازه» کند و به آن اعتبار کامل ببخشد.

در صورت عدم توبه و مرگ بر ارتداد: با مرگ مرتد در حال کفر، اموال او از زمان ارتداد به ورثه منتقل می‌شود و معامله غیرنافذ سابق، به دلیل عدم امکان تنفیذ، به صورت قطعی «باطل» می‌گردد.

پذیرش نظریه بطلان مطلق، موجب تزلزل در روابط معاملاتی شده و امنیت قضایی جامعه را به مخاطره می‌اندازد. در فقه امامیه، حفظ «نظام» و جلوگیری از «هرج‌ومرج» (اختلال نظام) از اصول حاکم است. استاد محقق داماد در تبیین مبانی امنیت قضایی بیان می‌دارند که احکام شرعی نباید به‌گونه‌ای اجرا شوند که موجب سلب امنیت اقتصادی و حقوقی شهروندان گردند (محقق داماد، ۱۳۹۴، ص. ۸۵). بر این اساس، نظریه «عدم نفوذ» که راه را برای اصلاح و تنفیذ قرارداد باز می‌گذارد، با مقاصد الشریعه و اصل امنیت حقوقی سازگارتر است.

این نظریه با فلسفه مهلت دادن به مرتد ملی برای توبه، انطباق کامل دارد و از ابطال عجولانه معاملاتی که ممکن است با توبه شخص، صحیح و معتبر گردند، جلوگیری می‌کند.

۳-۱-۳. نقد و تحلیل: چالش حمایت از اشخاص ثالث با حسن نیت

نظریه بطلان مطلق معاملات مرتد فطری، هرچند از نظر مبانی فقهی استوار است، اما در عمل و در نظام حقوقی مدرن، چالش‌های جدی ایجاد می‌کند. مهم‌ترین چالش، تعارض این نظریه با اصل «حمایت از اشخاص ثالث با حسن نیت» و اصل «امنیت معاملات» است. تصور کنید شخصی با مرتد فطری معامله‌ای انجام می‌دهد، در حالی که از ارتداد او بی‌اطلاع است. طبق نظریه بطلان، این معامله از اساس بی‌اعتبار بوده و شخص ثالث، با وجود پرداخت ثمن و حسن نیت کامل، مالک مبیع نشده و باید آن را به ورثه مرتد مسترد کند. این نتیجه، با عدالت معاوضی و انتظار مشروع طرفین قرارداد در تعارض آشکار است (شهیدی، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۸).

برای حل این معضل، با بهره‌گیری از نظرات دکتر کاتوزیان، می‌توان پیشنهاد کرد که باید میان «بطلان ذاتی» و «قابلیت استناد آن» تفکیک قائل شد. ارتداد، امری درونی و اعتقادی است و تا زمانی که از طریق حکم دادگاه صالح اثبات و اعلام نشده باشد، نباید بتواند امنیت معاملات و حقوق اشخاص ثالثی را که از آن بی‌خبرند، متزلزل سازد. بر این اساس، نظریه «عدم قابلیت استناد بطلان در برابر اشخاص ثالث با حسن نیت» قابل طرح است (کاتوزیان، ۱۳۸۵، ج ۵، ص. ۳۵۵). بدین معنا که هرچند معامله شخص مرتد با ورثه‌اش در عالم واقع باطل باشد، اما این بطلان تا قبل از اثبات قضایی و صدور حکم حجر، در برابر طرف معامله‌ای که جاهل به موضوع بوده، «قابل استناد» نیست. این راهکار، ضمن احترام به مبانی فقهی (بطلان واقعی)، از بروز بی‌نظمی در روابط حقوقی و تضییع حقوق افراد جلوگیری می‌کند.

برای صیانت از امنیت مبادلات، نظام حقوقی باید به «نظریه ظاهر» و «اصل اعتماد» متوسل شود. بر اساس این نظریه، شخصی که با تکیه بر وضعیت ظاهری (اسلامِ طرف معامله) و با حسن نیت اقدام به انعقاد قرارداد نموده است، نباید قربانی احکام پنهانی (مانند ارتداد مخفی طرف مقابل) شود. چنانکه در پژوهش‌های نوین حقوقی نیز تأکید شده است، «عدم قابلیت استناد ایرادات پنهانی در برابر ثالث با حسن نیت»، لازمه نظم عمومی اقتصادی است (جنیدی، ۱۳۹۳، ص. ۶۰). بنابراین، حکم بطلان یا عدم نفوذ ناشی از ارتداد، نباید به حقوق مکتسبه اشخاص ثالثِ ناآگاه خللی وارد سازد.

۲-۳. آثار ارتداد بر عقود عهدی

آثار ارتداد بر این عقود مستلزم تفکیک میان دو حالت است: حالتی که مرتد «متعهد» می‌شود و حالتی که «متعهدٌله» قرار می‌گیرد.

تعهد مرتد به نفع دیگری: اگر مرتد فطری به موجب عقدی، تعهدی مالی (مانند پرداخت دین) را بر ذمه بگیرد، این تعهد به دلیل حجر کامل و عدم سلطه بر اموال، «باطل» است. دیون او از اموالی که به ورثه منتقل شده، پرداخت می‌شود و او نمی‌تواند تعهد جدیدی ایجاد کند. در مورد مرتد ملی، این تعهد «غیرنافذ» بوده و سرنوشت آن تابع توبه یا عدم توبه اوست.

تعهد دیگری به نفع مرتد: اگر به موجب عقدی یا واقعه‌ای حقوقی، شخص ثالثی در برابر مرتد متعهد شود (مانند تعهد کارفرما به پرداخت اجرت‌المثل کارگر مرتد یا بدهکاری که پس از ارتداد طلبکار، دین خود را می‌پردازد)، اصل تعهد و اشتغال ذمه متعهد باقی است، اما «متعهدٌله» (ذی‌نفع) تغییر می‌یابد.

استدلال فقهی: مبنای این حکم آن است که مرتد فطری در احکام مالی «در حکم میت» است و همان‌طور که میت مالک نمی‌شود، مرتد نیز اهلیت تملک جدید را ندارد. بنابراین، هر مالی که سبب آن پس از ارتداد ایجاد شود، به ملکیت او در نمی‌آید بلکه به تبعیت از اموال سابق، مستقیماً و به صورت قهری وارد دارایی ورثه می‌شود. امام خمینی (ره) در تحریرالوسیله تصریح می‌کنند: «آنچه مرتد فطری پس از

ارتداد از طریق تجارت، حیازت یا کار کردن به دست می‌آورد، متعلق به ورثه اوست و خود او مالکیتی بر آن ندارد» (موسوی خمینی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص. ۴۹۵).

همچنین صاحب جواهر تأکید دارد که چون ارتداد فطری موجب انتقال فوری تمام اموال به ورثه است (به مثابه مرگ)، هر حقی که بعداً نیز ایجاد شود، به قائم‌مقامی به ورثه تعلق می‌گیرد (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۱، ص. ۶۰۸).

در مورد مرتد ملی، وضعیت متفاوت است؛ اموال و مطالبات او (مثلاً دستمزد کار) تا زمان تعیین تکلیف نهایی (توبه یا مرگ) توقیف می‌شود و اگر توبه نکند، به ورثه می‌رسد (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۸، ص. ۶).

۳-۳. آثار ارتداد بر عقود اذنی

عقود اذنی یا جایز، عقودی هستند که مبنای آن‌ها «اذن» و «رضایت مستمر» طرفین است و هر یک از طرفین هر زمان که بخواهد می‌تواند آن را بر هم بزند، مانند وکالت، ودیعه، عاریه و شرکت.

در این عقود، نظریه غالب در فقه، «انفساخ» یا «توقف» عقد است. مبنای این دیدگاه آن است که استمرار این عقود به بقای اهلیت اذن‌دهنده وابسته است. همان‌طور که با فوت، جنون یا سفه موکل، عقد وکالت منفسخ می‌شود (ماده ۶۷۸ قانون مدنی)، با حجر ناشی از ارتداد نیز، اذن سابق زایل شده و عقد به صورت خودکار منحل (منفسخ) می‌گردد (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص. ۲۸۵).

با این حال، برخی فقهای بزرگ همچون شهید ثانی، با دقت نظر در ماهیت ارتداد ملی، میان «انفساخ» و «توقف» (مُراعی بودن) تفاوت قائل شده‌اند. ایشان در بحث وکالت معتقدند که در مورد مرتد ملی که امکان توبه و بازگشت اهلیت وجود دارد، عقد بلافاصله باطل یا منفسخ نمی‌شود، بلکه «موقوف» می‌ماند. استدلال ایشان این است که چون مالکیت مرتد ملی با ارتداد زائل نمی‌شود و تنها متزلزل می‌گردد، به طریق اولی عقد وکالت یا سایر عقود اذنی او نیز نباید فوراً منحل شود؛ بلکه وضعیت آن به «کشف» واگذار می‌گردد. اگر مرتد توبه کند، معلوم می‌شود که عقد از ابتدا صحیح و باقی بوده و اذن او احیا می‌گردد، اما اگر توبه نکند و در حال ارتداد بمیرد، عقد از زمان ارتداد، منفسخ تلقی می‌شود (عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۵، ص. ۲۳۵). این دیدگاه با اصل «استصحاب بقای عقد» و ماهیت قابل بازگشت ارتداد ملی، سازگاری بیشتری دارد.

۴-۳. تحلیل موردی عقد نکاح

عقد نکاح به دلیل ماهیت غیرمالی غالب و اهمیت ویژه‌اش، احکام خاصی دارد. دیدگاه مشهور فقهای امامیه در مورد تأثیر ارتداد زوج بر نکاح، «انفساخ» قهری و فوری عقد است (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص. ۲۴۲؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۰، ص. ۱۴۶). استدلال اصلی این است که شرط صحت و استمرار زوجیت، مسلمان بودن زوج در نکاح با زوجه مسلمان است و ارتداد، این شرط اساسی را از بین برده و عقد را به صورت خودکار منحل می‌کند.

با این وجود، برخی فقهای بزرگ مانند امام خمینی (ره) قائل به تفصیل شده‌اند. ایشان میان ارتداد قبل از نزدیکی و بعد از آن تفاوت قائل شده و در حالت دوم، انفساخ را منوط به عدم توبه زوج در ایام عده زوجه می‌دانند (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص. ۳۰۹). این دیدگاه که جنبه حمایتی بیشتری از نهاد خانواده دارد، عقد را در وضعیت «توقف» قرار می‌دهد و فرصتی برای بقای نکاح فراهم می‌کند. در نظام حقوقی ایران نیز، هرچند قانون مدنی در این خصوص ساکت است، اما با توجه به ماده ۱۰۵۹ که نکاح زن مسلمان با غیرمسلمان را باطل می‌داند، رویه قضایی با استناد به فقه، به سمت پذیرش انفساخ یا حداقل، ایجاد حق فسخ برای زوجه گرایش دارد.

۴. تحلیل آثار ارتداد بر ایقاعات: ارائه نظریه تفکیکی

ایقاعات، به عنوان اعمال حقوقی یک‌جانبه که صرفاً با اراده یک شخص (مُوقع) به وجود می‌آیند، از حیث تأثیرپذیری از ارتداد، وضعیت متفاوتی نسبت به عقود دارند. در عقود، اهلیت هر دو طرف معامله شرط صحت است، اما در ایقاعاتی مانند طلاق، ابراء (اسقاط دین)، فسخ و اخذ به شفعه، تنها اهلیت مُوقع ملاک عمل است. پرسش بنیادین در این بخش آن است که آیا حَجر ناشی از ارتداد که اصولاً ماهیتی مالی دارد و اهلیت استیفاء در امور مالی را سلب می‌کند، به حوزه ایقاعات نیز تسری می‌یابد یا خیر؟ پاسخ به این پرسش، مستلزم کاوش در مبانی فقهی و ارائه یک چارچوب تحلیلی منسجم است.

۴-۱. دو نظریه اصلی در فقه امامیه: تقابل اهلیت و اراده

در فقه امامیه، پیرامون تأثیر ارتداد بر ایقاعات، دو دیدگاه اصلی در برابر یکدیگر صف‌آرایی کرده‌اند که ریشه در تفسیر متفاوت از مفهوم «اهلیت» لازم برای ایقاع دارد.

۴-۱-۱. نظریه بطلان: تسری حجر به تمامی اعمال حقوقی

گروهی از فقها، از جمله شیخ طوسی در کتاب «المبسوط»، معتقدند که ارتداد موجب بطلان مطلق ایقاعات می‌شود. مبنای استدلال این گروه، عمومیت قاعده «لزوم اهلیت برای انجام اعمال حقوقی» است. از منظر ایشان، حجر ناشی از ارتداد، یک حجر کامل و فراگیر است که شخصیت حقوقی فرد را در تمامی ابعاد، اعم از مالی و غیرمالی، متزلزل می‌سازد. همان‌طور که معامله سفیه و مجنون باطل است، ایقاع مرتد نیز به دلیل فقدان اهلیت، فاقد هرگونه اثر حقوقی است. شیخ طوسی در این باره می‌نویسد:

«و لو ارتدّ المطلق أو المبری أو الفاسخ بطل إیقاعه... لأنّ الإیقاع أیضاً یحتاج إلی الأهلیة و الارتداد یوجب زوالها.» و اگر طلاق‌دهنده یا ابراءکننده یا فسخ‌کننده مرتد شود، ایقاع او باطل است... زیرا ایقاع نیز به اهلیت نیاز دارد و ارتداد موجب زوال اهلیت می‌شود (طوسی، ۱۴۰۷ ق، ج ۵، ص. ۳۲۰).

این دیدگاه، حجر مرتد را یک «حجر کیفری» تمام‌عیار می‌داند که هدف آن، سلب اعتبار از کلیه اعمال حقوقی او به عنوان مجازات است.

۴-۱-۲. نظریه عدم تأثیر (صحت): تفکیک اهلیت از اراده

در مقابل، دیدگاه مشهور و غالب در فقه امامیه، که توسط بزرگانی چون محقق حلی در «شرائع الاسلام» و شیخ انصاری تبیین شده است، بر «عدم تأثیر» ارتداد بر ایقاعات (جز در موارد استثنایی) تأکید دارد. منطق این نظریه بر یک تفکیک ظریف استوار است: تفکیک میان «اهلیت تصرف در اموال» و «صلاحیت انشای اراده».

طرفداران این نظریه معتقدند حجر ناشی از ارتداد، اساساً یک «حجر مالی» است و هدف آن منع مرتد از تصرف در اموالی که دیگر به او تعلق ندارد (در مرتد فطری) یا اداره آن از او سلب شده است (در مرتد ملی). اما ایقاعات، ماهیتاً به قصد و اراده مُوقع وابسته‌اند. ارتداد، عقل، بلوغ و قصد شخص را زایل نمی‌کند. مرتد همچنان قادر به درک ماهیت عمل حقوقی و اراده کردن آن است. بنابراین، تا زمانی که یک ایقاع، مستلزماً تصرف در اموال محسوب نشود، دلیلی برای بطلان آن وجود ندارد. محقق حلی این استدلال را به زیبایی بیان می‌کند:

«و لو ارتدّ المطلق أو المبری أو الفاسخ لم یبطل إیقاعه... لأنّ الإیقاع لا یحتاج إلی أکثر من صدور الإرادة و الارتداد لا یوجب زوالها.» و اگر طلاق‌دهنده یا ابراءکننده یا فسخ‌کننده مرتد شود، ایقاع او باطل نمی‌شود... زیرا ایقاع به چیزی بیش از صدور اراده نیاز ندارد و ارتداد موجب زوال اراده نمی‌شود (حلی، ۱۴۰۸ ق، ج ۳، ص. ۱۵۰).

این دیدگاه با اصول حقوقی مدرن نیز سازگارتر است، زیرا دامنه حجر را به قدر متیقن (امور مالی) محدود کرده و از ابطال بی‌دلیل اعمال حقوقی که ارکان اساسی خود را دارا هستند، پرهیز می‌کند.

۴-۲. تحلیل موردی و ارائه نظریه مختار: لزوم تفکیک بر مبنای ماهیت ایقاع

هرچند دیدگاه مشهور (عدم تأثیر) به عنوان یک قاعده کلی، منطقی‌تر و قابل دفاع‌تر به نظر می‌رسد، اما اطلاق آن بر تمامی انواع ایقاعات می‌تواند به نتایج غیرقابل قبولی منجر شود. به نظر می‌رسد راه‌حل دقیق‌تر، اتخاذ یک «نظریه تفکیکی» است که بر اساس ماهیت و اثر هر ایقاع، حکم متفاوتی را ارائه دهد. بر این اساس، می‌توان ایقاعات را به دو دسته اصلی تقسیم کرد:

۴-۲-۱. ایقاعات غیرمالی یا با اثر غیرمستقیم مالی

این دسته شامل ایقاعاتی است که اثر اصلی آن‌ها مالی نیست، هرچند ممکن است به صورت غیرمستقیم آثاری مالی نیز در پی داشته باشد. مصادیق بارز آن عبارتند از:

طلاق: طلاق ماهیتاً انحلال رابطه زوجیت است. اراده طلاق‌دهنده برای این امر کافی است و ارتداد، این اراده را مخدوش نمی‌کند. بنابراین، طلاق مرتد صحیح و نافذ است.

فسخ معامله: فسخ، انحلال یک عقد لازم به استناد یکی از خیارات قانونی یا قراردادی است. این عمل نیز به اراده صاحب حق خیار وابسته است و ارتداد مانع اعمال این حق نیست.

ابراء: در خصوص «ابراء» (اسقاط دین از ذمه مدیون)، اگرچه ماهیت آن ایقاع و اسقاط حق است، اما از آنجا که متعلق این اسقاط، «مال» (دین) است و نتیجه آن کاهش دارایی طلبکار می‌باشد، یک «تصرف مالی» محسوب می‌گردد. از این‌رو، حکم آن تابع وضعیت اموال مرتد است:

در مورد مرتد فطری، که اموال و مطالبات او قهراً به ورثه منتقل شده است، او دیگر مالکیتی بر دیون ندارد تا بتواند آن‌ها را اسقاط کند. بنابراین، ابراء او به دلیل فقدان مالکیت و اهلیتِ استیفاء در امور مالی، «باطل» و کان‌لم‌یکن است (نجفی، ۱۴۰۴ ق، ج ۴۱، ص. ۶۰۸).

در مورد مرتد ملی نیز، چون اموال او توقیف شده و حق تصرف مالی ندارد، ابراء او «غیرنافذ» (موقوف) است؛ اگر توبه کند، ابراء صحیح می‌گردد و اگر نکند، باطل خواهد بود تا به زیان ورثه تمام نشود.

در تمامی این موارد، نظریه مشهور (صحت) کاملاً قابل اعمال است، زیرا این اعمال، تصرف مستقیم در اموال محجورعلیه محسوب نمی‌شوند.

۴-۲-۲. ایقاعات با ماهیت تملیکی (ایقاع مالی محض)

در مقابل، برخی ایقاعات ماهیتاً «تملیک» یا «تصرف در مال» هستند. مهم‌ترین مصداق این دسته، «وصیت تملیکی» است. وصیت، عملی حقوقی یک‌جانبه است که به موجب آن، شخص (موصی) مال یا منفعتی را برای بعد از فوت خود به دیگری (موصی‌له) تملیک می‌کند. هرچند وصیت تملیکی طبق قانون مدنی (ماده ۸۲۷) عقد است، اما چون رکن اصلی آن اراده موصی است و قبول در آن تسهیل شده است، برخی آن را نزدیک به ایقاع دانسته‌اند، اما ماهیت قانونی آن عقد است.

در اینجا، وضعیت کاملاً متفاوت است و استدلال‌های نظریه صحت کارایی خود را از دست می‌دهند. وصیت مرتد را باید با همان منطقی تحلیل کرد که عقود تملیکی او تحلیل شد:

وصیت مرتد فطری مرد: از آنجا که اموال مرتد فطری به محض ارتداد به ورثه او منتقل می‌شود، او در زمان وصیت، دیگر مالکیتی بر اموال خود ندارد تا بتواند آن‌ها را برای بعد از مرگش به کسی تملیک کند. وصیت او، وصیت به مال غیر و مصداق بارز یک عمل حقوقی «باطل» است.

وصیت مرتد ملی و زن مرتد: در این موارد، وصیت در وضعیت «عدم نفوذ» قرار می‌گیرد. صحت و اعتبار نهایی آن منوط به وضعیت مرتد است. اگر توبه کند، می‌تواند وصیت خود را تنفیذ نماید و اگر بر ارتداد بمیرد، اموال از زمان ارتداد متعلق به ورثه بوده و وصیت او «باطل» و بی‌اثر خواهد شد.

این تفکیک با ماده ۸۳۶ قانون مدنی که «اهلیت موصی» را شرط صحت وصیت می‌داند، نیز کاملاً هماهنگ است. حجر ناشی از ارتداد، مصداقی از فقدان اهلیت برای تصرفات مالی است و وصیت، بارزترین تصرف مالی برای بعد از فوت به شمار می‌رود.

در نظام حقوقی ایران که در موارد سکوت قانون به فقه امامیه ارجاع می‌دهد، بهترین رویکرد در قبال تأثیر ارتداد بر ایقاعات، پذیرش «نظریه تفکیکی» است. طبق این نظریه:

۱. اصل بر صحت است: ایقاعات مرتد، به جز موارد استثنایی، صحیح و نافذ تلقی می‌شوند، زیرا ارتداد، اراده انشایی شخص را زایل نمی‌کند.

۲. استثنا، ایقاعات تملیکی است: در ایقاعاتی که ماهیت آن‌ها تصرف در اموال است، مانند وصیت تملیکی، حکم ایقاع تابع همان احکام عقود تملیکی خواهد بود؛ یعنی بطلان در مورد مرتد فطری مرد و عدم نفوذ در مورد مرتد ملی و زن مرتد.

این رویکرد، هم به دیدگاه مشهور فقها احترام می‌گذارد و هم با تفکیک میان انواع اهلیت، به یک راه‌حل عادلانه و منطبق با اصول حقوقی دست می‌یابد.

۵. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تبیین نظام‌مند آثار حقوقی ارتداد بر اعمال حقوقی در فقه امامیه و حقوق مدنی ایران و در پاسخ به سکوت قانون‌گذار، به واکاوی این موضوع پرداخت. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که تحلیل آثار ارتداد نباید به صورت موردی و پراکنده انجام شود، بلکه باید بر مبنای نظریه «ارتداد به مثابه یکی از اسباب حَجر» استوار گردد. بر اساس این چارچوب تحلیلی و با در نظر گرفتن اصلاحات انجام‌شده، نتایج زیر حاصل گردید:

۱. ماهیت دوگانه حجر ناشی از ارتداد: برخلاف اسباب حجر مندرج در ماده ۱۲۰۷ قانون مدنی که عمدتاً جنبه حمایتی دارند، حجر ناشی از ارتداد دارای ماهیتی متفاوت است:

در ارتداد فطری (مرد): حجر ماهیت «کیفری و قهری» دارد. به محض وقوع ارتداد، رابطه مالکیت شخص با اموالش قطع شده و به ورثه منتقل می‌شود. در اینجا حجر به معنای «زوال اهلیت استیفاء و مالکیت» است (حکم در میت).

در ارتداد ملی و زن مرتد: حجر ماهیت «توقیفی و ارعابی» دارد. مالکیت زائل نمی‌شود، بلکه حق تصرف مسدود می‌گردد تا فرصت توبه باقی بماند.

۲. وضعیت عقود مالی و تملیکی: مرتد فطری: کلیه عقود مالی او (بیع، اجاره و...) به دلیل فقدان مالکیت و اهلیت، «باطل» است. حتی اکتسابات جدید او نیز طبق قاعده تبعیت، متعلق به ورثه است.

مرتد ملی: عقود مالی او «غیرنافذ» (موقوف) است. وضعیت نهایی این عقود منوط به «کشف» است؛ اگر توبه کند، عقود تنفیذ شده و صحیح خواهند بود، و اگر توبه نکند، کاشف از بطلان آن‌ها از حین ارتداد است.

۳. اصلاح دیدگاه در خصوص ایقاعات (تفکیک بر مبنای ماهیت مالی/غیرمالی): پژوهش حاضر نشان داد که نمی‌توان حکم واحدی برای تمام ایقاعات صادر کرد. معیار اصلی، «مالی بودن» یا «غیرمالی بودن» ایقاع است:

ایقاعات غیرمالی (مانند طلاق): از آنجا که ارتداد موجب زوال «قصد و اراده» نمی‌شود و این اعمال تصرف در مال نیستند، صدور آن‌ها از سوی مرتد (فطری و ملی) «صحیح» است.

ایقاعات مالی (مانند ابراء): برخلاف تصور اولیه، «ابراء» نوعی تصرف مالی (اسقاط دارایی) محسوب می‌شود. لذا مرتد فطری به دلیل عدم مالکیت بر دین، صلاحیت ابراء را ندارد و ابراء او «باطل» است. در مورد مرتد ملی نیز ابراء «غیرنافذ» است.

۴. وضعیت وصیت تملیکی: با توجه به اینکه وصیت تملیکی طبق قانون مدنی و نظر مشهور فقها «عقد» محسوب می‌شود و اثر آن انتقال مال است، حکم آن تابع وضعیت اموال مرتد است. بنابراین وصیت مرتد فطری به دلیل انتقال اموالش به ورثه در زمان حیات، «باطل» (وصیت بر مال غیر) و وصیت مرتد ملی، «غیرنافذ» و منوط به توبه است.

۵. نکاح و انحلال آن: در خصوص عقد نکاح، نظریه «انفساخ فوری» با چالش‌هایی روبروست. یافته‌های پژوهش، دیدگاه «توقف» (مُراعی بودن) عقد در ایام عده را تقویت می‌کند. بدین معنا که اگر مرتد (ملی یا فطری پیش از نزدیکی) در ایام عده توبه کند، عقد نکاح به قوت خود باقی می‌ماند. این دیدگاه با اصل استحکام خانواده و قواعد فقهی سازگارتر است.

در نهایت، نظام حقوقی ایران نیازمند آن است که با پذیرش صریح «ارتداد» به عنوان یکی از اسباب حجر در قانون مدنی، آثار آن را بر اساس تفکیک میان «امور مالی» (که تابع سخت‌گیری و بطلان/عدم نفوذ است) و «امور غیرمالی» (که تابع اصل صحت اراده است) ساماندهی کند تا از تشتت آراء قضایی جلوگیری شود.

۶. پیشنهادها

بر مبنای نتایج به دست آمده، و با هدف رفع ابهام، ایجاد وحدت رویه قضایی و تضمین عدالت و امنیت حقوقی، پیشنهادهای زیر در سه سطح تقنینی، قضایی و پژوهشی ارائه می‌گردد:

۶-۱. پیشنهادها به نهاد قانون‌گذاری (قوه مقننه)

اصلاح قانون مدنی: پیشنهاد می‌شود ماده‌ای به عنوان ماده ۱۲۰۷ مکرر به قانون مدنی الحاق گردد یا تبصره‌ای به آن افزوده شود که به صراحت «ارتداد» را به عنوان یکی از اسباب حَجر شناسایی نماید.

تدوین مواد قانونی تفصیلی: در مواد قانونی بعدی، باید آثار این حجر با الهام از فقه امامیه به صورت تفصیلی مشخص گردد. این مواد باید به وضوح میان:

حجر مرتد فطری مرد (با اثر انتقال قهری اموال و بطلان معاملات) و حجر مرتد ملی و زن مرتد (با اثر توقف و عدم نفوذ معاملات) تمایز قائل شود.

وضعیت حقوقی عقود تملیکی، عهدی و اذنی و همچنین ایقاعات بر اساس چارچوب تحلیلی ارائه شده در این پژوهش، تبیین گردد.

حمایت از اشخاص ثالث با حسن نیت: اکیداً پیشنهاد می‌شود قانونی وضع گردد که بر مبنای آن، بطلان یا عدم نفوذ معاملات مرتد، تا قبل از اثبات قضایی ارتداد و ثبت رسمی حجر، در برابر اشخاص ثالثی که با حسن نیت و بدون اطلاع از ارتداد با او معامله کرده‌اند، قابل استناد نباشد. این امر برای حفظ امنیت معاملات در جامعه مدرن ضروری است.

تعیین تکلیف عقد نکاح: با توجه به اهمیت نهاد خانواده، قانون‌گذار باید به سکوت خود در این زمینه پایان داده و با اتخاذ رویکردی که متضمن حفظ حداکثری کیان خانواده است، حکم ارتداد زوج یا زوجه را (با تفکیک میان انفساخ، توقف یا حق فسخ) به صراحت مشخص نماید.

۶-۲. پیشنهادها به نظام قضایی (قضات و محاکم)

ایجاد وحدت رویه: تا پیش از اصلاح قانون، پیشنهاد می‌شود ریاست محترم قوه قضائیه با صدور بخشنامه یا طرح موضوع در هیئت عمومی دیوان عالی کشور، رویه‌ای واحد و مبتنی بر «نظریه حجر» و تفکیک دقیق فقهی (میان انواع ارتداد و انواع اعمال حقوقی) را در دستور کار محاکم قرار دهد.

تفسیر مبتنی بر اصول حقوقی: در رسیدگی به پرونده‌ها، قضات محترم باید در کنار مبانی فقهی، به اصول کلی حقوقی مانند اصل لزوم قراردادها، اصل صحت و حمایت از طرف با حسن نیت توجه ویژه داشته باشند و در موارد تردید، تفسیری را برگزینند که کمترین آسیب را به ثبات روابط حقوقی وارد آورد.

۶-۳. پیشنهادها برای پژوهش‌های آتی

مطالعه تطبیقی: انجام پژوهشی تطبیقی میان دیدگاه فقه امامیه و سایر مذاهب اسلامی (به‌ویژه فقه حنفی و شافعی) و همچنین نظام‌های حقوقی کشورهایی که با مسائل مشابهی روبرو هستند، می‌تواند ابعاد جدیدی از موضوع را روشن سازد.

بررسی آیین دادرسی: این پژوهش بر ماهیت آثار حقوقی تمرکز داشت. تحقیقی مستقل در باب «آیین دادرسی اثبات ارتداد و اجرای احکام حجر ناشی از آن» (از جمله نحوه اثبات، مرجع صالح، کیفیت اعلام حجر و ثبت آن) می‌تواند خلأهای موجود در این حوزه را پر کند.

تحلیل از منظر حقوق بین‌الملل خصوصی: بررسی وضعیت حقوقی قراردادها و ایقاعات یک تبعه ایرانی که در خارج از کشور مرتد شده و تحت حاکمیت قوانین آن کشور عمل می‌کند، موضوعی پیچیده در حوزه تعارض قوانین است که نیازمند تحقیقی مستقل و عمیق می‌باشد.

منابع

قرآن کریم.

نهج‌البلاغه.

امامی، سید حسن. (۱۳۹۰). حقوق مدنی. (ج ۱). تهران: کتابفروشی اسلامیه.

انصاری، مرتضی. (۱۴۱۵ ق). کتاب المکاسب. (ج ۲). قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.

جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۸). ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.

جنیدی، لعیا. (۱۳۹۳). حمایت از شخص ثالث در معاملات با تکیه بر نظریه ظاهر. تحقیقات حقوقی، (۶۵). ۴۵-۷۸.

حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۸ ق). شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. (ج ۲ و ۳). قم: مؤسسه اسماعیلیان.

حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ ق). قواعد الاحکام فی معرفة الحلال و الحرام. (ج ۳ و ۵). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا. (ج ۲). تهران: انتشارات دانشگاه تهران و مؤسسه لغت‌نامه دهخدا.

شهیدی، مهدی. (۱۳۸۶). حقوق مدنی ۳: تشکیل قراردادها و تعهدات. تهران: انتشارات مجد.

صفایی، حسین؛ امامی، اسدالله. (۱۳۹۰). مختصر حقوق خانواده. تهران: میزان.

طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم. (۱۴۲۱ ق). العروة الوثقی. (ج ۱). قم: مؤسسة النشر الإسلامی.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷ ق). المبسوط فی فقه الإمامیة. (ج ۸). تهران: المکتبة المرتضویة لإحیاء الآثار الجعفریة.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ ق). الخلاف. (ج ۵ و ۶). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

عاملی، زین‌الدین بن علی. (۱۴۱۰ ق). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة. (ج ۵). قم: انتشارات داوری.

عاملی، زین‌الدین بن علی. (۱۴۱۳ ق). مسالک الأفهام إلی تنقیح شرائع الإسلام. (ج ۵). قم: مؤسسة المعارف الإسلامیة.

عاملی، محمد بن مکی. (۱۴۱۷ ق). الدروس الشرعیة فی فقه الإمامیة. (ج ۳). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ ق). کتاب العین. (ج ۳). قم: انتشارات هجرت.

کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۵). قواعد عمومی قراردادها. (ج ۱ و ۵). تهران: شرکت سهامی انتشار.

محقق داماد، سید مصطفی. (۱۳۸۳). قواعد فقه: بخش مدنی. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.

محقق داماد، سید مصطفی. (۱۳۹۴). مبانی فقهی امنیت قضایی. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.

موسوی خمینی، روح‌الله. (۱۴۲۱ ق). تحریر الوسیله. (ج ۲). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

مهرپور، حسین. (۱۳۹۲). مباحثی از حقوق زن از منظر حقوق داخلی، مبانی فقهی و اسناد بین المللی. تهران: انتشارات اطلاعات.

نجفی، محمدحسن. (۱۴۰۴ ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. (ج ۴۱). بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

هاشمی، سید محمد. (۱۳۹۵). حقوق بشر و آزادی‌های اساسی. (چاپ سوم). تهران: نشر میزان.

References

The Noble Qurʾān

Nahj al-Balāghah

ʿĀmilī, Muḥammad ibn Makkī (al-Shahīd al-Awwal). (1417 AH). *Al-Durūs al-Sharʿīyah fī Fiqh al-Imāmīyah* (Vol. 3). Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī, affiliated with Jāmiʿat al-Mudarrisīn of Qom. [In Arabic]

ʿĀmilī, Zayn al-Dīn ibn ʿAli (al-Shahīd al-Thānī). (1410 AH). *Al-Rawḍah al-Bahīyah fī Sharḥ al-Lumʿah al-Dimashqīyah* (Vol. 5). Qom: Davari Publications. [In Arabic]

ʿĀmilī, Zayn al-Dīn ibn ʿAli (al-Shahīd al-Thānī). (1413 AH). *Masālik al-Afhām ilā Tanqīḥ Sharāʾiʿ al-Islām* (Vol. 5). Qom: Muʾassasat al-Maʿārif al-Islāmīyah. [In Arabic]

Anṣārī, Murtaḍā. (1415 AH). *Kitāb al-Makāsib* (Vol. 2). Qom: World Congress Commemorating Shaykh-i Aʿẓam Anṣārī. [In Arabic]

Dehkhoda, Ali Akbar. (1377 SH). *Lughat-nāmeh-yi Dehkhoda* (Vol. 2). Tehran: University of Tehran Press and Dehkhoda Dictionary Institute. [In Persian]

Farāhīdī, Khalīl ibn Aḥmad. (1410 AH). *Kitāb al-ʿAyn* (Vol. 3). Qom: Hijrat Publications. [In Arabic]

Hāshimī, Sayyid Muḥammad. (1395 SH). *Ḥuqūq-i Bashar wa Āzādī-hā-yi Asāsī* (3rd ed.). Tehran: Mīzān Publications. [In Persian]

Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf. (1413 AH). *Qawāʿid al-Aḥkām fī Maʿrifat al-Ḥalāl wa al-Ḥarām* (Vols. 3 and 5). Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī, affiliated with Jāmiʿat al-Mudarrisīn of Qom. [In Arabic]

Ḥillī, Jaʿfar ibn Ḥasan. (1408 AH). *Sharāʾiʿ al-Islām fī Masāʾil al-Ḥalāl wa al-Ḥarām* (Vols. 2 and 3). Qom: Muʾassasat Ismāʿīliyān. [In Arabic]

Imāmī, Sayyid Ḥasan. (1390 SH). *Ḥuqūq-i Madanī* (Vol. 1). Tehran: Kitābfurūshī-yi Islāmīyah. [In Persian]

Jaʿfarī Langarūdī, Muḥammad Jaʿfar. (1388 SH*). Tirmīnūlūzhī-yi Ḥuqūq*. Tehran: Ganj-i Dānish. [In Persian]

Junaydī, Laʿyā. (1393 SH). "Ḥimāyat az Shakhṣ-i Thālith dar Muʿāmalāt bā Takiyah bar Naẓarīyah-yi Ẓāhir." *Taḥqīqāt-i Ḥuqūqī*, no. 65: 45–78. [In Persian]

Katouzian, Nasser. (1385 SH). *Qawāʿid-i ʿUmūmī-yi Qarārdādhā* (Vols. 1 and 5). Tehran: Shirkat-i Sahāmī-yi Intishār. [In Persian]

Mehrpour, Hossein. (1392 SH). *Mabāḥithī az Ḥuqūq-i Zan az Manẓar-i Ḥuqūq-i Dākhilī, Mabānī-yi Fiqhī wa Asnād-i Bayn al-Milalī*. Tehran: Iṭṭilāʿāt Publications. [In Persian]

Mousavi Khomeini, Ruhollah. (1421 AH). *Taḥrīr al-Wasīlah* (Vol. 2). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]

Muḥaqqiq Dāmād, Sayyid Muṣṭafā. (1383 SH). *Qawāʿid-i Fiqh: Bakhsh-i Madanī*. Tehran: Markaz-i Nashr-i ʿUlūm-i Islāmī. [In Persian]

Muḥaqqiq Dāmād, Sayyid Muṣṭafā. (1394 SH). *Mabānī-yi Fiqhī-yi Amniyat-i Qaḍāʾī*. Tehran: Markaz-i Nashr-i ʿUlūm-i Islāmī. [In Persian]

Najafī, Muḥammad Ḥasan. (1404 AH). *Jawāhir al-Kalām fī Sharḥ Sharāʾiʿ al-Islām* (Vol. 41). Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [In Arabic]

Ṣafāʾī, Ḥusayn, and Imāmī, Asad Allāh. (1390 SH). *Mukhtaṣar-i Ḥuqūq-i Khānvādah*. Tehran: Mīzān Publications. [In Persian]

Shahīdī, Mehdi. (1386 SH). *Ḥuqūq-i Madanī 3: Tashkīl-i Qarārdādhā va Taʿahhudāt*. Tehran Majd Publications. [In Persian]

Ṭabāṭabāʾī Yazdī, Sayyid Muḥammad Kāẓim. (1421 AH). *Al-ʿUrwah al-Wuthqā* (Vol. 1). Qom: Muʾassasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]

Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1387 AH). *Al-Mabsūṭ fī Fiqh al-Imāmīyah* (Vol. 8). Tehran: Al-Maktabah al-Murtaḍawīyah li-Iḥyāʾ al-Āthār al-Jaʿfarīyah. [In Arabic]

Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1407 AH). *Al-Khilāf* (Vols. 5 and 6). Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī, affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom. [In Arabic]